

СПОЛУЧУВАНІСТЬ ПЕРВИННИХ ФОНОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У СИСТЕМІ КОНСОНАНТИЗМУ ДАВНЬОГЕРМАНСЬКИХ МОВ

Статтю присвячено питанням синтагматики первинних фонологічних одиниць у системі консонантизму давньогерманських мов. Здійснено аналіз цих одиниць в ініціальних і фінальних консонантних групах давньоанглійської, давньосаксонської та давньоісландської мов. Встановлено комбінаторні типи модальних і локальних кінакем двофонемних ініціальних і фінальних консонантних груп, визначено їх частоту й продуктивність у формуванні звукових оболонок морфем і слів.

Ключові слова: синтагматика, первинна фонологічна одиниця (кінакема), система консонантизму, давньогерманські мови.

Звернення до первинних фонологічних одиниць передбачає насамперед визначення мовного статусу цих одиниць, важливість дослідження яких зумовлена фактором поєднання у них двох функцій (конститутивної, або конструктивної, і дистинктивної, або розрізнявальної), а також двох характеристик (артикуляційної й акустичної).

Найпридатнішим для найменування первинної фонологічної одиниці є, на думку В. Я. Плоткіна¹, термін, створений І. О. Бодуеном де Куртене² ще на початку 20-х років минулого століття — *кінакема*. Він містить пряму вказівку на дві сумісні сфери дії даної одиниці — звукотворення (у корені *kin*) та звукосприйняття (у корені *ak*), тим самим відмежовуючи її від суміжної одиниці — фонемі, чия сфера дії (звук) перебуває між обома сферами й об'єднує їх у двоєдину сферу артикуляційно-перцептивної діяльності. Афіксальний маркер *-ема*, спільний для обох термінів, указує на їхню рівноправність як позначень мовних одиниць. Термін І. О. Бодуена де Куртене відроджується В. Я. Плоткіним для позначення первинних фонологічних одиниць і використовується ним із певними модифікаціями в значенні: кінакема як одиниця фонології не тотожна одиницям артикуляційно-перцептивної діяльності; як одиниця мови вона є сукупністю кількох артикуляційних рухів і акустичного образу, який ці рухи створюють³.

У синтагматичі кінакем виділяють два аспекти — внутрішньофонемний (нелінійна синтагматика) і міжфонемний (лінійна синтагматика). Перший має фун-

¹ Плоткин В. Я. О первичной фонологической единице // Грамматические и фонетические исследования по германским языкам : Сб. науч. тр. Кишинев. гос. ун-та.— Кишинев, 1977.— С. 138–168.

² Бодуэн де Куртене И. А. Избранные труды по общему языкознанию : В 2 т.— М., 1963.— Т. 2.— С. 203, 289–290, 310, 326–327.

³ Плоткин В. Я. Смыслоразличение или смысловыражение? // Н. С. Трубецкой и современная филология.— М., 1994.— С. 225–235.

даментальний характер для всієї системи, другий визначає можливість синтагматичного об'єднання фонем, що мають у своєму складі ті чи інші кінакеми. Правила міжфонемної синтагматики надзвичайно різноманітні й високоспецифічні для мов світу, вони безпосередньо пов'язані з типологічною характеристикою будови тієї чи іншої мови.

Таким чином, стаючи на позиції кінакемної теорії В. Я. Плоткіна, ми інтерпретуємо кінакеми — диференційні елементи — як первинні фонологічні одиниці, здатні вступати в синтагматичні відношення. Метою дослідження є визначення основних синтагматичних типів кінакемних об'єднань, що служили конструктивною основою сполучень приголосних в історії германських мов, і пояснення за допомогою кінакемної синтагматики особливості й закономірності сполучуваності фонем в ініціальних, медіальних та фінальних консонантних групах.

Матеріалом дослідження слугують дво-, три-, чотири- і п'ятифонемні консонантні групи, що займають ініціальну й фінальну позиції в 37 297 словах давньогерманських мов: у 16 691 слові давньоанглійської, 1008 словах давньосаксонської, 19 598 словах давньоісландської мов. Інвентар консонантних груп давньоанглійської мови створено на базі лексики Словника давньоанглійської мови Дж. Бозворта й Т. Толлера⁴, інвентар консонантних груп давньосаксонської мови — на основі лексики Повного словника до давньосаксонських текстів *Heliand*'а й *Genesis*'а Е. Г. Зерта⁵, інвентар консонантних груп давньоісландської мови — за даними давньоісландсько-англійського словника Р. Клізбі, Г. Вігфусона й У. Крейгі⁶.

Інвентар двофонемних ініціальних консонантних груп (ІКГ) давньоанглійської мови становить 32 сполуки, давньосаксонської — 31 сполуку, давньоісландської мови — 46 сполук.

Дослідження синтагматики модальних і локальних кінакем в ініціальних і фінальних консонантних групах давньоанглійської, давньосаксонської й давньоісландської мов показало, що конструктивну основу двофонемних ініціальних і фінальних консонантних груп становлять переважно контрастні сполучення модальних і локальних кінакем.

Так, у дослідженні синтагматики модальних кінакем в ІКГ аналізованих мов зареєстровано по 8 кінакемних модальних комплексів (КМК) у давньоанглійській і давньосаксонській мовах і 9 КМК у давньоісландській мові. Для опису лінійної міжфонемної синтагматики кінакем доцільно ввести термін «контрастне сполучення» (контраст), тобто сполучення двох рівно- або різнознакових кінакем, що утворюють у системі контрарну або контрадикторну опозицію, і «гомогенне сполучення» (гомогенність) — сполучення двох рівнознакових однорідних кінакем.

Встановлено, що в цілому в трьох досліджуваних нами давньогерманських мовах переважна більшість двофонемних ІКГ побудована на контрасті модальних перепонних кінакем непроточність/проточність, що становить майже 36,3 % від усіх зареєстрованих у трьох досліджуваних мовах ІКГ (36,1 % у давньоанглійській, 33,8 % у давньосаксонській, 36,7 % у давньоісландській мовах); проточність / непроточність, яка становить 23,7 % від сумарної частоти усіх зареєстрованих у давньогерманських мовах слів, що містять двофонемні ІКГ

⁴ An Anglo-Saxon Dictionary. Based on the Manuscript Collections of Joseph Bosworth / Ed. and enl. by T. Northcote Toller.— Oxford, 1995–1997.— 1302 p. + 753 p. + 68 p.

⁵ Vollständiges Wörterbuch zum Heliand und zur altsächsischen Genesis / Von E. H. Sehr.— Göttingen ; Baltimore, 1925.— 741 s.

⁶ An Icelandic-English Dictionary by Richard Gleasby / Rev., enl. and compl. by G. Vigfusson.— 2 ed. with suppl. by Sir W. A. Craigie.— Oxford, 2003.— 833 p.

(21,6 % у давньоанглійській, 22,7 % у давньосаксонській і 25,9 % у давньоісландській мовах).

Таким чином, на фонологічних контрастах модальних перепонних кінакем побудовано 60 % усіх зареєстрованих у давньоанглійській, давньосаксонській і давньоісландській мовах слів, що починаються двофонемними ІКГ. У давньоанглійській мові цей показник становить 57,7 %, у давньосаксонській — 56,6 %, у давньоісландській — 62,6 %.

Внутрішньофонемна комбінаторика модальних перепонних кінакем у давньогерманських мовах може бути реалізована в двох варіантах (проточність; непроточність), а внутрішньофонемна комбінаторика модальних звукових кінакем — у трьох варіантах (позитивна кінакема шумності + негативна кінакема сонорності; позитивна кінакема сонорності + негативна кінакема шумності; позитивна кінакема шумності + позитивна кінакема сонорності). Таким чином, ми фіксуємо шість теоретично можливих внутрішньофонемних комбінацій модальних перепонних і звукових кінакем та тридцять шість теоретично можливих міжфонемних об'єднань модальних перепонних і звукових кінакем.

Частота двофонемних ІКГ у трьох мовах, що мають у своїй структурі фонологічний контраст шумність / сонорність, становить 78,8 % від усіх зареєстрованих у них слів, що мають у своїй структурі двофонемні ІКГ. У мовах цей показник становить: 79,5 % у давньоанглійській, 75,2 % у давньосаксонській і 77,4 % у давньоісландській. Частота двофонемних ІКГ, конструктивною основою яких є гомогенність позитивних модальних кінакем шумність / шумність, становить 19,2 %, сонорність / сонорність — менше 2 % від сумарної кількості всіх зареєстрованих у трьох мовах ІКГ.

Визначальним моментом лінійної (міжфонемної) синтагматики консонантних кінакем у двофонемних ІКГ, що зумовлює реалізації модальних перепонних кінакем, є спосіб сполучуваності модальних звукових кінакем.

Найпродуктивнішим типом синтагматики модальних перепонних і звукових кінакем є гомогенність позитивних модальних перепонних кінакем проточність / проточність при одночасній реалізації звукового (тонального) контрасту шумність/сонорність, що становить 36,2 % від усіх зареєстрованих у трьох мовах ІКГ. Зазначене поєднання кінакем характерне для таких слів, як дангл. *flēon* «втікати», *frohtian* «боятися», *sweord* «шабля»; дсакс. *frēsa* «небезпека, ризик», *swerian* «давати клятву, клястися», *slutil* «ключ»; дісл. *fregna* «питати, визнавати», *fló* «блоха», *þjóð* «народ».

Високою продуктивністю характеризується також і модальний перепонний контраст непроточність / проточність при одночасній реалізації модального звукового контрасту шумність / сонорність, що становить 36,1 % від усіх зареєстрованих у досліджуваних нами давньогерманських мовах ІКГ. Цей тип синтагматики консонантних кінакем характерний для таких слів, як дангл. *pleoh* «небезпека, ризик», *cláne* «чистий», *sweðan* «говорити, розповідати, казати»; дсакс. *plegan* «піклування», *treo* «балка, стовбур, брус», *klif* «скала, скеля»; дісл. *prýði* «орнамент», *plógr* «плуг», *þjónkur* «вантаж».

Найменшу продуктивність в окремих давньогерманських мовах має гомогенність позитивних перепонних кінакем непроточність / непроточність при одночасній реалізації гомогенності позитивних звукових кінакем сонорність / сонорність. Така синтагматика кінакем представлена лише в одному давньосаксонському слові *gnornon* «скаржитися, нарікати, ремствувати». До найменш продуктивних належать також модальний перепонний контраст непроточність / проточність при одночасній реалізації гомогенності модальних позитивних кінакем сонорність / сонорність (менше 0,8 % від усіх зареєстрованих у дав-

ньюісландській мові двофонемних ІКГ), гомогенність модальних перепонних кінакем непроточність / непроточність при одночасній реалізації гомогенності модальних звукових кінакем сонорність / сонорність (менше 5,5 % від усіх зареєстрованих у давньоанглійській мові двофонемних ініціальних консонантних груп).

Аналіз синтагматики локальних (активних і пасивних) позитивних і негативних кінакем у двофонемних ІКГ аналізованих мов дозволив виявити кінакемні локальні комплекси (КЛК): 10 комплексів у давньоанглійській і давньосаксонській мовах, 13 — у давньоісландській мові.

Найпродуктивнішим типом сполучуваності локальних кінакем у двофонемних ініціальних консонантних групах досліджуваних нами давньогерманських мов є рівнознаковий контраст лабіальність / задентальність та його дзеркальне відображення задентальність / лабіальність.

Вказана синтагматика кінакем характерна, наприклад, для дангл. *frīð* «мир», *swegel* «небо (у фізичному розумінні)»; дсакс. *friund-skepi* «дружба»; дісл. *breiðr* «широкий», *wringu* (3-я ос. мн. мин. часу) «скрутили» (24,6 % від усіх зареєстрованих комплексів локальних кінакем).

Найменш продуктивним типом синтагматики локальних кінакем є гомогенність позитивних локальних кінакем палатоальвеолярності в давньоісландській мові, що становить 3,8 % від зареєстрованих у давньоісландській мові двофонемних ініціальних консонантних груп, напр.: *kjarni* «ядро», *gjalð* «плата, мито», *hjálpa* «допомагати».

Позиція кінця слова представлена як синтагматичними типами модальних кінакем, характерних і для ініціальної позиції трьох мов, так і такими КМК, які не були й за законами побудови складу не могли бути реалізованими на початку слова. Конструктивну основу двофонемних фінальних консонантних груп (ФКГ) цих мов становлять усі можливі комбінаторні типи перепонних кінакем: контрасти проточність / зімкненість, зімкненість / проточність, гомогенність позитивних модальних перепонних кінакем проточність / проточність, гомогенність негативних модальних перепонних кінакем непроточність / непроточність.

Найпродуктивнішим типом сполучуваності перепонних кінакем у досліджуваних нами давньогерманських мовах є гомогенність негативних перепонних кінакем непроточність / непроточність (понад 32,1 % від зареєстрованих двофонемних фінальних консонантних груп), напр.: дангл. *wlanc* «гордий», *un-gelimp* «нещастя, лиха доля», *bēcn* «провідна зірка, сигнальний вогонь, маяк»; дсакс. *ant* (прийм., що керує знахід. відм.) «аж до якогось певного часу», *drank* «напій»; дісл. *gest-kvaemt* (прикм.) «часто відвідуваний мандрівниками, прочанами», *mynt* «монетний двір», *stank* «метушня».

Найменш продуктивним є модальний перепонний контраст непроточність / проточність (9,8 % від загальної кількості), напр.: дангл. *trymþ* «сила, підтримка», *hynþ* «образ, шкода», *ge-swins* «мелодія»; дсакс. *tins* «прибуток, податок»; дісл. *grun-semð* «підозра», *gems* «насмішка, знуцання, сарказм», *glens* «жарт, забава, розвага».

Сполучуваність модальних звукових кінакем у двофонемних фінальних консонантних групах характеризується звуковими контрастами шумність / сонорність, сонорність / шумність і звуковими гомогенностями шумність / шумність, сонорність / сонорність.

Найпродуктивнішим у фінальній позиції є контраст сонорність/шумність в аналізованих мовах, що становить 46,2 % і 76,5 % від загальної кількості двофонемних ФКГ (у давньосаксонській мові така синтагматика кінакем є непродук-

тивною), зареєстрованих відповідно у давньоанглійській і давньосаксонській мовах, напр.: дангл. *brim-wulf* «вовчиця», *hāls* «здоров'я», *eolh* «лось»; дсакс. *hwarf* «купа, грудя, зграя, натовп», *norð* «у північному напрямку», *wirs* (порівн. ступінь присл.) «гірше», *ferh* «світ, життя»; дісл. *fors* «водоспад», *gólf* «підлога», *frjáls* «вільний».

Найменшою продуктивністю характеризується кінакемний контраст шумність / сонорність у давньоанглійській і давньосаксонській мовах (відповідно 2,5 % і 0,8 % двофонемних фінальних консонантних груп), напр.: дангл. *sedl* «лавка, стілець», *hrēofl* «прокажений», *fæsl* «потомство»; дсакс. *wesl* «обмін, мінова торгівля, крамарство»; гомогенність шумність / шумність у давньоісландській мові (12,6 % двофонемних ФКГ), напр.: дісл. *ups* «повіки, вії», *högg-eyx* «сокира, томагавк, тесак», *eng* «лука».

Аналіз комбінаторики локальних кінакем у двофонемних фінальних консонантних групах давньогерманських мов засвідчив, що для фінальної позиції слова характерні кінакемні локальні комплекси, що були реалізовані на початку слова, а також КЛК, які не могли бути реалізовані в кінці слова. Дослідження комбінаторики локальних кінакем у двофонемних фінальних консонантних групах трьох давньогерманських мов дозволило виявити найпродуктивніші кінакемні локальні комплекси, серед яких переважну більшість (67,9 % від усіх зареєстрованих ФКГ) становлять рівнозначові й різнозначові контрасти активнолокальних і пасивнолокальних кінакем.

Найпродуктивнішим комплексом локальних кінакем у давньоанглійській, давньосаксонській і давньоісландській мовах є локальна гомогенність негативних кінакем (22,3 % від зареєстрованих фінальних консонантних груп). Цей синтагматичний тип локальних кінакем представлений такими словами, як дангл. *pūsend-eoldormann* «тисячник, начальник тисячі воїнів», *mealt* «солод», *eln* «лікоть (міра довжини)»; дсакс. *lêriand* (субстант. дієприкм. теп. часу) «учитель», *werold* «світ, земля», *god-spell* «Євангеліє»; дісл. *jökul-vatn* «крижана вода з льодовика», *iðn* «заняття, професія», *frjölþ* «багато».

Найменшу продуктивність має локальна гомогенність позитивних кінакем палатоальвеолярності (0,7 % від усіх ФКГ). Ця кінакемна синтагматика притаманна таким словам, як дангл. *ross* «виразка, гнійник, прищ», *ēagen-bregh* «повіка», *crohh* «глечик, кувшин»; дсакс. *wigg* «кінь»; дісл. *jukk* «суміш, змішування, усяка всячина», *hregg* «буря, дощ».

Під час дослідження зареєстровано 50 трифонемних ФКГ давньоанглійської мови, 7 ФКГ давньосаксонської мови, 96 ФКГ давньоісландської мови, що представлені такими групами: а) ФКГ, утворені за моделями комплексів модальних і локальних кінакем двофонемних ФКГ, до яких додається третій сегмент — проточні (щільні) /ю/, /s/; сонорні /r/, /l/, /m/, /n/; проривні (зімкнені) /t/, /k/, /d/; б) ФКГ, у яких другий і третій сегменти зареєстровані як такі, що реально існували у двофонемних ФКГ. Продуктивність трифонемних ФКГ набагато нижча порівняно із двофонемними ФКГ: у давньоанглійській мові вони закінчують 287 слів, у давньосаксонській — 19, у давньоісландській мові — 2620 слів.

При дослідженні синтагматики модальних і локальних кінакем виявлено 8 кінцевих чотирифонемних ФКГ у давньоанглійській мові (які закінчують десять слів), 24 ФКГ — у давньоісландській мові, що зустрічаються у 102 словах. Низька продуктивність не применшує їх ролі як конструктивних елементів побудови слів у цих мовах.

Структурно чотирифонемні ФКГ можна представити послідовністю двох двофонемних фінальних або ініціальних консонантних груп. Зареєстровано також три п'ятифонемні фінальні консонантні групи давньоісландської мови (по

одному слову кожна). Це такі консонантні групи, як /rnskr/ — *bernskr* «дитячий», /nnstr/ — *synnstr* (найвищий ступінь порівняння прикметників) «найпівденніший», /nnskr/ — *mennskr* «людський».

У давньоанглійській мові з вісімнадцяти приголосних фонем не беруть участі в ІКГ лише три — палатальні /kʰ/, /gʰ/ і /j/; у давньоісландській усі шістнадцять приголосних беруть участь у формуванні ініціальних консонантних груп. Чотири фонemi /m/, /n/, /r/, /l/ у давньосаксонській і давньоанглійській мовах не займають першої позиції у двофонемних ІКГ; у давньоісландській фонemi /m/, /n/, /r/, /l/ можуть виступати першими сегментами консонантних сполук лише за умови входження другим сегментом сонорної фонemi /j/; сім фонем в усіх досліджуваних нами давньогерманських мовах (/f/, /p/, /s/, /h/, /b/, /d/, /g/) не виступають другим сегментом сполучення.

Дослідження синтагматики модальних і локальних кінакем у двофонемних ФКГ виявило факти несполучуваності приголосних фонем. Дві давньоанглійські фонemi /kʰ/, /j/, дві фонemi /j/, /w/ давньосаксонської мови, три фонemi давньоісландської мови /h/, /v/, /j/ взагалі не сполучаються з іншими приголосними фонемами в двофонемних ФКГ; давньоанглійська фонема /w/ може займати лише другу позицію, а давньосаксонські фонemi /p/, /b/, /t/, /d/, /k/, /p/ — лише другу позицію у двофонемних ФКГ. Решта фонем у всіх досліджуваних мовах може виступати як першими, так і другими сегментами ФКГ. Таким чином, приголосні фонemi давньоанглійської, давньосаксонської й давньоісландської мов мають більшу «дистрибуційну свободу» у заповненні позицій у двофонемних ФКГ порівняно з ІКГ, де така «свобода» обмежується законами побудови складу.

Перспективи проведеного дослідження ми вбачаємо в подальших теоретичних розробках не лише з діахронічної й синхронічної фонології, а й у дослідженнях типологічних рис функціонування фонологічних систем як у споріднених, так і в генетично віддалених мовах, а також у працях із проблематики мовної еволюції й механізмів розвитку мовних систем. Досконале вивчення еволюції фонемних систем споріднених мов дозволить визначити, яким чином єдина система фонем мови-основи розвивається у фонемні системи окремих мов та як спосіб генетична спорідненість мов впливає на розвиток їхніх фонемних систем.

R. V. VAS'KO

COMBINABILITY OF PRIMARY PHONOLOGICAL UNITS IN THE CONSONANTAL SYSTEM OF OLD GERMANIC LANGUAGES

The article focuses on the issues of the ultimate phonological units' syntagmatics in the Old Germanic consonantal system. The analysis of their syntagmatics in the initial and final consonantal clusters in Old English, Old Saxon and Old Icelandic has been made. Combinations of modal and locational kinakemes of biphonemic initial and final consonantal clusters have been established, their frequency and productivity in the sound shape formation of morphemes and words have been determined.

Key words: syntagmatics, ultimate phonological unit (kinakeme), consonantal system, Old Germanic languages.